

ZNALOSŤ PREDMETU A JEHO POJEM

Pavel CMOREJ

V 1. čísle II. ročníka *Organonu F* bol uverejnený monologický dialóg [2], ktorým V. Černík obnovil polemickú diskusiu o vývine pojmov predčasne prerušenú koncom roka 1992.¹ Je to dialóg s fiktívnym partnerom P. Amorejom – preto monologický – v ktorom každý čitateľ oboznámený so spomenutou diskusiou spozná môjho názorového dvojníka, obhajujúceho zväčša myšlienky, ktoré som zastával v polemike. Niektoré tvrdenia svojho dvojníka by som sice formuloval inak, na niektoré by som sa pre neznalosť politickej ekonómie nezmohol, ale vcelku s Amorejovými názormi súhlasím, hoci musím podotknúť, že v jeho replikách zaznelo aj niekoľko výrokov, pod ktoré by som sa nepodpisal.² Nemienim sa však podrobnejšie zaoberať nezhodami v našich náhľadoch, nie sú zaujímavé. Na niektoré formulácie P. Amoreja budem reagovať príležitostne, a nech sa mi prepáči, že s ohľaduplnosťou, akú u nás preukazujeme iba svojim názorovým prívržencom. Nepatrí sa predsa útočiť na partnera, ktorý mi konečne prišiel na pomoc: v rokoch 1990-92 som v diskusii o vývine pojmov musel čeliť sám trom protivníkom, ku ktorým sa tesne pred jej predbežným ukončením pridal štvrtý (a aby som s Amorejovým príspevím situáciu na kolbišti diskusie nezvrátil, v tomto čísle *Organonu F* sa k nim pripojil aj piaty). Márne som dúfal, že ma podporia niektorí slovenskí alebo českí logici – zdá sa, že vyčkávajú, kým ma z ringu polemiky nevynesú na nosidlách.

1. **Expozícia problému.** Pretože mnohí čitatelia *Organonu F* diskusiu o vývine pojmov pravdepodobne nasledovali alebo už na ňu dávno zabudli, azda nezaškodí pripomenúť, o čo v nej vlastne išlo. Základným problémom diskusie, ku ktorému postupne pribudlo niekoľko ďalších, bola otázka, či sa pojmy vyvíjajú. Na prvý pohľad sa zdá, že kladná odpoveď na túto jednoduchú otázku je celkom očividná. Dal by ju napr. skoro každý psychológ. Ale psychológ rozumie pod pojmi isté duševné akty, operácie (či zážitky) alebo dispozície, a v diskusii sme sa na také pojmy, ktoré nazývame *psychickými* alebo *mentálnymi*, zatiaľ veľmi nezameriavali (hoci istú pozornosť by bolo treba venovať aj im). Hlavným predmetom nášho záujmu boli nadindividuálne, intersubjektívne prístupné *pojmy v logickom zmysle slova, ideálne entity*, ktoré predstavujú významy nevyrokových výrazov. Ideálne pojmy nie sú psychické fenomény, duševné akty či dispozície, ale objekty, ktoré sa môžu stať predmetom týchto aktov (napr. intencionálnych), pričom jeden a ten istý ideálny objekt môže byť predmetom dvoch rôznych aktov toho istého individua (v rozličných časových intervaloch) alebo numericky odlišných aktov viacerých individuí. Stotožnenie ideálnych pojmov, napr. pojmu Párne prvočíslo, Atóm či Zločin, s mentálnymi navodzuje problémy, ktorým sa nielen môžeme, ale v danej súvislosti aj musíme vyhnúť.³

Niet sporu o tom, že poznanie sa vyvíja. Veda i technika obohacujú naše poznanie každý deň. K osvedčeným poznatkom a pojmom pribúdajú nové a na perifériu poznávacieho arzenálu vedy alebo von z neho sa vysúvajú menej adekvátne a preto už nevyhovujúce staré poznatky a pojmy. Zriedkavejšie, ale o to radikálnejšie sa mení naše poznanie určitej oblasti skúmania vtedy, keď namiesto kumulácie jednotlivých poznatkov a pojmov *v rámci toho istého systému* nastane zmena, pri ktorej vzniká *nový systém*, založený na iných východiskách a základných pojmoch. Pri kumulatívnom i nekumulatívnom raste poznania vzniká otázka, či sa v tomto procese *jednotlivé pojmy* vyvíjajú alebo iba zamieňajú, inak povedané, či pôvodné pojmy sa iba nahrádzajú inými, i keď príbuznými pojmami. Rozdiel medzi týmito hľadiskami je na prvý pohľad zanedbateľný a sotva by sme sa ním v našej diskusii dôkladnejšie zaoberali, keby tu nad vývinovou koncepciou pojmov nevisela hrozba antinómií.

Kladná odpoveď na otázku, či sa pojmy vyvíjajú, je zdrojom ťažkostí a problémov, ktoré sú z logického hľadiska nanajvýš znepokojujúce. Uvediem aspoň dva z nich. Predpokladajme, že P je pojem, ktorý sa vyvíja. Ak pojem P sa naozaj vyvíja, tak v priebehu svojho vývinu 1. prekonáva isté zmeny, pričom 2. ne stráca svoju identitu (hovoríme predsa o vývine *toho istého* pojmu P). Zmeny, ktoré prekonáva P , môžeme zachytiť postupnosťou stabilných pojmov P_1, P_2, \dots, P_n , ktoré sú navzájom rôzne (ak $i \neq j$, tak $P_i \neq P_j$) a P_i predstavuje vyvíjajúci sa pojem P v čase t_i . Položme si teraz otázku, či pojem P je totožný s jednotlivými pojmami P_i alebo sa od každého P_i líši. Zo stotožnenia P s P_1 a s P_2 a ... a s P_n vyplýva, že $P_1 = P_2 = \dots = P_n$, čo protirečí predpokladu o ich odlišnosti (danej zmenami P počas vývinu). Z druhej strany, ak pojem P sa od každého z pojmov P_i líši, čo nás oprávňuje tvrdiť, že pojmy P_1, P_2, \dots, P_n predstavujú vývinové štádia pojmu P ?

Možno namietnuť, že uvedený paradox je výsledkom uplatnenia neadekvátneho pojmu identity = na analýzu vývinu pojmov a že príliehavejším prostriedkom by bol napr. vzťah byť totožný s ... v čase t_i , ktorý môžeme označiť symbolom $=_i$. Ide vlastne o celú množinu totožností, lebo každému okamihu t_i zodpovedá jeden pojem identity $=_i$. Pomocou totožností $=_i, =_j$ by sme mohli konštatovať, že P je v čase t_i totožný s P_i a v čase t_j s pojmom P_j bez toho, že by sme sa museli obávať splynutia rozličných pojmov P_i, P_j , lebo z $P =_i P_i$ a $P =_j P_j$ ešte nevyplýva, že $P_i = P_j$. Žiaľ, ani tieto totožnosti nestačia spoľahlivo ochrániť vývinovú teóriu pred nákazou zhubnými antinómiami. Jednou z nich je *antinómia mysleného pojmu*.⁴ Predpokladajme, že C je vyvíjajúci sa pojem, ktorý je v čase t_i totožný s pojmom C_i a neskôr, v čase t_j , s pojmom C_j odlišným od C_i . Ďalej predpokladajme, že nejaká osoba O si v čase t_i i v čase t_j pomyslí pojem C_i . Potom si v oboch časoch pomyslí to isté, a to pojem C_i a zároveň nie to isté, lebo v čase t_j si pomyslí pojem C (v t_j splývajúci C_j) a v čase t_i pojem odlišný od C (lebo v čase t_i C splýva s pojmom C_i odlišným od C_j). Okrem tejto antinómie možno skonštruovať neobmedzené množstvo ďalších.

Netreba azda zdôrazňovať, že teóriu obťažkanú antinómiami nemožno akceptovať: sú a zostanú príznakom jej defektnosti a výrazne obmedzenej či úplne ochromenej expla-

načnej potencie. Ak má isté racionálne jadro, možno ho zachrániť len zákrokom, ktorým známe antinómie odstránime. Preto by sa stúpenci nekonzistentnej, antinómiami zavirenej teórie mali sústrediť predovšetkým na ich likvidáciu, prípadne ukázať, že spomínané antinómie ju v skutočnosti neohrozujú, že sú *iba výsledkom neadekvátnej konceptuálnej rekonštrukcie vývinovej teórie pojmov*.

Reakcie na kritiku vývinovej teórie pojmov, uverejnenú v prvých dvoch statiach,⁵ boli dosť rozmanité, ale napospol nesúhlasné. Nemôžem sa tu nimi zaoberať, zabralo by to priveľa miesta, okrem iného aj preto, že problematika diskusie sa pozoruhodne rozkošatila. K otázkam nastoleným na jej začiatku pribudlo mnoho ďalších, a niektoré z nich patria k tým najťažším – filozofia sa s nimi vyrovnáva už vyše dvoch tisícročí. V tomto príspevku sa sústredím výlučne na niektoré problémy Černíkovho dialógu [2] (k ostatným problémom sa vrátim v inej stati; predpokladám, že čitateľ má [2] k dispozícii). Václav Černík v ňom do istej miery rekapituluje svoje (a Viceníkove) výhrady proti mojej kritike vývinovej teórie pojmov a na pozadí tejto kritiky ďalej rozvíja a prehĺbuje svoje pôvodné stanovisko. V dialógu sleduje síce pôvodnú stratégiu obrany vývinovej teórie, črtajúcu sa už v príspevkoch napísaných spolu s J. Viceníkom, ale nechýbajú v ňom ani náznaky uznania istého oprávnenia niektorých mojich argumentov (čo si však nevyvútilo zmenu jeho postoja k základnej otázke diskusie).

2. Predmet pojmu. Významnú rolu v Černíkových úvahách zohráva pojem predmet pojmu. Žiaľ, podrobnejšie sa ním nezaoberať, takže nie som si istý, čo pod ním rozumie. Odpoveď na túto otázku nie je jednoduchá ani triviálna, lebo jestvuje nekonečne mnoho rôznych kategórií pojmov a kandidátov na predmet pojmu je zvyčajne viac. Našu pozornosť zatiaľ zúžime na *empirické* pojmy, ktoré vyjadrujeme individuovými a predikátovými výrazmi jazyka 1. rádu.

V prípade individuového pojmu by jeho predmetom mohol byť 1. individuový koncept (funkcia priradujúca svetamihom – t.j. usporiadaným dvojiciam <možný svet, časový okamih> – individuá z univerza jazyka) alebo 2. individuum, ktoré pojmu zodpovedá v skutočnom svete v prítomnom okamihu (je to vlastne hodnota predchádzajúcej funkcie priradená dvojici <skutočný svet, prítomný okamih>). Predmetom individuového pojmu Slovenský prezident⁶ by mohla byť jednak funkcia priradujúca svetamihom < w, t > človeka, ktorý je prezidentom SR vo svete w v okamihu t (ak Slovensko nemá vo w, t prezidenta, tak táto funkcia je vo < w, t > nedefinovaná), jednak človek, ktorý je teraz v skutočnom svete prezidentom SR – teda M. Kováč.

Pri pojmoch, ktoré vyjadrujeme predikátmi je situácia zložitejšia. Predmetom jednoargumentového predikátového pojmu by mohla byť 1. vlastnosť, ktorú predikát vyjadruje (signifikuje), 2. rozsah tejto vlastnosti v skutočnom svete v prítomnom okamihu, ale aj 3. každý prvok tohto rozsahu. Napríklad, predmetom pojmu Filozof by mohla byť jednak vlastnosť byť filozofom, jednak množina všetkých ľudí s touto vlastnosťou v skutočnom svete v prítomnom okamihu, ako aj každý človek, ktorý je teraz filozof v skutočnom svete. Václav Černík akoby váhal medzi prvým a druhým chápaním pred-

metu takých pojmov: na niektorých miestach píše, že identifikujú vlastnosti, na iných, že vyčleňujú triedy (pričom neuvažuje o ich závislosti od času a možných svetov, pozri [2], 61–63).

Pri n -argumentových predikátových pojmoch prichádza do úvahy 1. n -argumentový vzťah, 2. jeho rozsah v skutočnom svete (čiže n -argumentová relácia) a 3. jednotlivé prvky tohto rozsahu:

Pri 2. chápaní predmetu pojmu sa predmet pojmu môže meniť (predsedom slovenskej vlády je dnes V. Mečiar a o desať rokov ním môže byť J. Čarnogurský; do množiny filozofov patria dnes iní ľudia ako pred dvadsiatimi rokmi), pri 3. chápaní predmetu *predikátového* pojmu by pojem mohol mať aj viac ako jeden predmet. Nemožno a priori vylúčiť ani iné chápania predmetu pojmov, ale diskusia o nich by bola v tomto štádiu diskusie predčasná (V. Černík sa na s. 63 zmieňuje o myslenom predmete, nie je však jasné, či to má byť predmet nejakého pojmu).

Vzhľadom na to, že podľa V. Černíka „vzťah medzi pojmom predmetu a predmetom samým“ už nie je „špecifická otázka logiky“ ([2], 62), ale epistemológie, prvé chápanie predmetu pojmu môžeme – napriek jeho váhaniu medzi vlastnosťami a triedami ako predmetmi niektorých pojmov – pri každom z uvedených troch druhov pojmov vynechať: otázka, aký koncept, vlastnosť či vzťah daný výraz vyjadruje, patrí totiž (aspoň v istom zmysle, ktorý tu nemusíme precizovať) do kompetencie logiky. Podľa Maternovej teórie (rozvinutej v [3]), na ktorú sa V. Černík miestami odvoláva, pojmy spomenutých kategórií identifikujú práve koncepty, vlastnosti a vzťahy, a nie ich rozsahy v skutočnom svete. Teda Černíkov predmet pojmu nie je totožný s predmetom, ktorý podľa Maternu identifikuje empirický pojem ktorejkoľvek zo spomenutých kategórií. Navyše, na rozdiel od Maternu V. Černík nemôže jednoducho povedať, že predmetom empirického pojmu je ten a ten objekt, pretože predmetom takého pojmu môže byť v čase t_1 iný objekt ako v čase t_2 odlišnom od t_1 , ba i v tom istom čase t_1 prichádza do úvahy viacej možností (možných svetov). Černíkov pojem predmetu empirického pojmu je relatívny: závisí od možného sveta a času. Predmetom pojmu Predseda slovenskej vlády v skutočnom svete je teraz V. Mečiar, ale za iného stavu vecí, v inom možnom svete by ním teraz mohol byť S. Kozlík, ktorý ním možno bude i v skutočnom svete a ktorý ním je aj v niektorých iných možných svetoch v iných okamihoch (Kozlíkovi nemusíme závidieť – každý Slovak je na tom podobne ako on).

Keďže nie je jasné, ktorému chápaniu predmetu predikátového pojmu by V. Černík dal prednosť, otázku jeho určenia nechám otvorenú a ďalej budem uvažovať prevažne o predmetoch individuových pojmov. V príkladoch sa budem odvolávať i na jednoduchšie matematické pojmy, hoci pri niektorých pojmoch tohto druhu sa možno ocitnúť v rozpakoch, čo im máme priradiť ako ich predmet. Mám na mysli predovšetkým predmet jednoduchých individuových pojmov, akými sú jednotlivé čísla 0, 1, 2, ... (ak sa nekonštruujú ako množiny či vlastnosti ekvivalentných množín) a pod. Napríklad, čo je predmetom pojmu 2? Má vôbec nejaký predmet, alebo s týmto predmetom splyva? Nemienim sa zaoberať týmito problémami a príklady budem voliť tak, aby som sa im vy-

hol. ⁷ Ďalej budem predpokladať, že *predmetom empirického individuového pojmu je podľa V. Černíka objekt, ktorý mu zodpovedá v skutočnom svete v prítomnom okamihu a predmetom matematického pojmu, ktorý vyjadrujeme individuovou deskripciou*, je objekt, ktorý deskripcia opisuje (teda predmetom pojmu Párne prvočíslo alebo pojmu Najmenšie prvočíslo, ktoré je deliteľom čísla 122, je číslo 2). Myslím, že diskusiu o pojme ako znalosti predmetu možno viesť i na tomto zúženom priestore – aj na ňom sa dajú niektoré z diskutovaných téz zdôvodniť a iné vyvrátiť.

3. Znalosť predmetu. Vo svojich príspevkoch do diskusie som obhajoval názor, že pojmy nie sú poznatky, pretože to nie sú overené sudy, ktorým možno zmysluplne pripísať nejakú pravdivostnú hodnotu. Z toho ešte nevyplýva, že poznanie nemá na ich utváranie nijaký vplyv. Obsah pojmu⁸ a spôsob spojenia jeho zložiek nepochybne závisia aj od stupňa dosiahnutého poznania, hoci miera tejto závislosti nie je pri všetkých pojmoch rovnaká. „Do pojmov však nevkladáme poznatky o tom, čo vieme, ale iba ich formy, ktoré sú zvyčajne aj formami mnohých budúcich poznatkov (ale neraz aj formami niektorých nepravdivých súdov).“⁹ Napríklad v pojme Najvyšší bratislavčan nie je uložený nijaký poznatok, nedá sa z neho „vyčítať“ ani to, či taký človek vôbec jestvuje. Jeho vnútornú štruktúru by sme mohli zachytiť napr. takto: to x , pre ktoré platí, že x býva v Bratislave a x je vyššie ako ktorýkoľvek iný bratislavčan. Jej zložkami nie sú nijaké poznatky, ale iba formy, z ktorých možno získať nielen pravdivé, ale i nepravdivé sudy, akým je napr. súd, že V. Havel býva v Bratislave a je vyšší ako ktorýkoľvek iný bratislavčan.

Václav Černík súhlasí s tým, že ak poznatok vymedzíme ako overený pravdivý súd, tak pojem nie je poznatok. Pýta sa však, či pojem „nie je ani *znalosťou* identifikovaného predmetu“ ([2], 60), teda predmetu, ktorý pojem vyčleňuje, resp. identifikuje. Pojem *znalosti* predmetu patrí ku kľúčovým pojmom Černíkovo dialógu, žiaľ, jeho autor ho bližšie neobjasnil,¹⁰ hoci je to nanajvýš žiadúce, lebo výrazy „znalosť“ a „poznatok“ sa bežne používajú ako synonymá. Nemienim sa púšťať do explikácie tohto pojmu, budem však predpokladať, že V. Černík pod znalosťou predmetu rozumie istú oboznámenosť s ním (podobnú Russellovej acquaintance), ktorú nadobudneme *iba v bezprostrednom alebo aspoň sprostredkovanom kognitívnom kontakte s predmetom*. Istou oporou tohto chápania je Černíkovo tvrdenie, že „znalosť predmetu napomáha jeho identifikácii a identifikácia predmetu podporuje znalosť o tomto predmete“ ([2], 60). „Čím hlbšia je znalosť predmetu, tým presnejšia môže byť jeho identifikácia“ ([2], 60), teda čím hlbšie je naše poznanie predmetu, získané v procese, v ktorom sa dostávame s predmetom do istého kontaktu, tým výstižnejšie ho môžeme potom zachytiť pomocou jeho pojmu obohateného o nové identifikačné zložky. Kontakt s predmetom je završením identifikačného procesu a zároveň je zdrojom nových poznatkov o predmete, na základe ktorých môžeme potom spresniť jeho identifikáciu. Na začiatku procesu, v ktorom sa cyklicky strieda prehlbovanie znalosti predmetu s jeho identifikáciou, je kontakt s predmetom. Pojem sa objavuje na scéne vždy až po istom oboznámení sa s predmetom, až po získaní istých znalostí o ňom. Stručne povedané, bez znalosti predmetu niet jeho pojmu.

Nie som si istý, či sa mi podarilo vystihnúť Černíkovo chápanie znalosti predmetu a jej roly v pojmotvornom procese, no keďže načrtnutý obraz vzniku a utvárania pojmov je u nás dosť rozšírený – domnievam sa, že sa k nemu prikláňa aj V. Černík vo svojich knižných prácach – treba sa ním zaoberať, pretože nebadane ovplyvňuje i našu diskusiu.

4. Pojmy, ktoré nie sú znalosťou predmetu. Nepochybne jestvuje veľa pojmov, ktoré sú výsledkom naznačeného pojmotvorného procesu smerujúceho od kognitívneho kontaktu s predmetom k jeho pojmu. Platí to nielen o mnohých pojmoch, ktoré patria do inventára našich každodenných pojmových prostriedkov, ale aj o mnohých jednoduchých a zložených pojmoch empirických vied. Vedecká disciplína, ktorá chce čo najvyššie opísať predmety svojho skúmania a postihnúť zákonitosti, ktorými sa riadia, sa musí pri budovaní svojho pojmového aparátu všemožne usilovať o to, aby jej pojmy boli pojmi predmetov, na ktoré koncentruje svoju pozornosť. Výsledkov tohto úsilia je neúrekom: stačí spomenúť pojmy atomárnych a subatomárnych častíc, pojmy chemických prvkov a rozmanitých molekúl alebo pojmy botaniky, zoológie či molekulárnej biológie. Treba však dodať – hoci tým trochu predbieham – že niektoré z týchto pojmov sme poznali skôr než sme mohli poznať ich predmety.

Po pri pojmoch, ktoré sú výsledkom skúmania ich predmetu, existuje však nekonečne veľa pojmov, ktoré sa nezakladajú na poznaní ich predmetu, ktoré nie sú „ani znalosťou identifikovaného predmetu“. Predmet týchto pojmov zvyčajne nepoznáme a buď sa s ním oboznamujeme až dodatočne, alebo ho nikdy nespoznáme. Napríklad, kto pozná predmet individuového pojmu Najvyšší štúrovský básnik či pojmu Prvý Slovák, ktorý vystúpil na Kráľovu hoľu a kto kedy spozná predmet pojmu Najmenšie prvočíslo, ktoré ešte nik (z ľudí) neidentifikoval? Predmet tretieho z týchto pojmov je vlastne nepoznatelný, pretože v okamihu jeho identifikácie prestáva byť predmetom príslušného pojmu.

Možno konštruovať dokonca nekonečné rady pojmov, ktorých predmet nepoznáme alebo ani nespoznáme. K poslednému z troch uvedených pojmov môžeme postupne pridávať pojmy Druhé najmenšie prvočíslo, ktoré ešte nik neidentifikoval, Tretie najmenšie prvočíslo, ktoré ešte nik neidentifikoval atď. do nekonečna. Iný nekonečný rad získame tak, že postupnosť prirodzených čísel $0, 1, 2, \dots$ rozdelíme na rovnako veľké disjunktné úseky I_1, I_2, I_3, \dots a potom skonštruujeme pojmy Najmenšie prvočíslo množiny I_1 , Najmenšie prvočíslo množiny I_2, \dots atď. Predmety konečného počtu týchto pojmov síce poznáme, ale to je iba nepatrný konečný zlomok z nekonečne dlhého radu pojmov. Množiny I_1, I_2, \dots môžeme navyše nahradiť množinami s inou mohutnosťou a tak získať nekonečne veľa ďalších, nekonečne dlhých radov pojmov, ktorých predmety nepoznáme (fakt, že niektoré z týchto pojmov nemajú nijaký predmet a že predmet konečného počtu z nich už poznáme, na veci nič nemení).

V oblasti empirických individuových pojmov tiež možno konštruovať celé rady pojmov, ktorých predmet nepoznáme. Napríklad ku každému okamihu t , v ktorom jestvuje naša slnečná sústava, existuje pojem Ťažisko slnečnej sústavy v okamihu t (Russellov príklad, ale uvedený v inej súvislosti). Predmety niektorých pojmov spoznáme až

niekedy v budúcnosti, predmety iných ležia nenávratne stratené v dávnej minulosti. Kto pozná predmety pojmov zodpovedajúcich výrazom tvaru „Najbližší budúci prezident (predseda vlády, minister zahraničia atď.) krajiny k “ a koľko ľudí vie, čo je predmetom pojmov typu „Prvý človek, ktorý vstúpil (vstúpi) do budovy b dňa d “ a pod.? Nebolo by prezieravé podobné pojmy zľahčujúco degradovať na konceptuálne hračky vymyslené pre potreby našej diskusie – používame ich oveľa častejšie, ako sa na prvý pohľad zdá. Ťažisko slnečnej sústavy v okamihu t môže zaujímať astronóma a z nejakých dôvodov i pracovníkov NASA. Vyšetrovateľa môže zaujímať, kto vstúpil prvý do budovy b dňa d , lebo v b bola spáchaná vražda. Tento záujem budú usmerňovať práve pojmy, ktorých predmet je neznámy a v mnohých prípadoch taký aj zostane.

Pojmy, ktorých predmet nepoznáme, sa vo vrchovatej miere uplatňujú pri formulácii a riešení rozmanitých problémov a hypotéz. Neraz je na ne odkázaný detektív, ktorý má vypátrať, kto je vrahom tej a tej osoby alebo kto je páchatelom toho a toho zločinu. Každý manžel M pozná pojem Milenec manželky pána M , ale málokto je nešťastník, ktorému je žena neverná, pozná jeho predmet. Žiarlivec je skalopevne presvedčený o jeho existencii aj vtedy, keď pojem je bez predmetu. Predmet niektorých z týchto pojmov pozná zopár osôb, predmet ostatných nikto a jestvuje nekonečne veľa takých pojmov, ktorých predmet nikto nikdy neidentifikuje. Pojmy, ktorých predmet nepoznáme, sa používajú nielen v dohadoch, klebetách a každodenných konverzáciách (Milenka pána X , Nemanželský syn pána Y , Poslanec NR SR, ktorý má najväčšie akcie v podniku P), ale aj vo vede a v technike.

Pojmy niektorých prvkov a atomárnych častíc boli známe pred identifikáciou ich predmetov (v tomto prípade ide skôr o predikátové než o individuové pojmy, ale to je v danom kontexte vedľajšie). Predmety pojmov 8. planéta slnečnej sústavy, 9. planéta slnečnej sústavy objavili astronómovia až dodatočne. Technik pracuje s pojmom objektu, ktorý ešte len mieni skonštruovať alebo vybudovať – teda s pojmom, ktorého predmet ešte neexistuje – dávno pred realizáciou svojho projektu. Nielen v uvedených, ale aj v mnohých iných prípadoch máme do činenia s pojmi, ktoré poznáme skôr ako ich predmet, ba aj s pojmi, ktorých predmet nikdy nespoznáme. K týmto pojmom treba prirátavať aj pojmy, ktoré nijaký predmet nemajú a my o tom nevieme.

Teda existuje mnoho pojmov, ktoré nie sú „znalosťou identifikovaného predmetu“, ktoré poznáme skôr, ako identifikujeme ich predmet. Pojem „môže ... plniť funkciu identifikácie predmetu“ aj vtedy, keď „nie je znalosťou o tomto predmete“ (citované výrazy sú fragmentmi Černikovej otázky, pozri [2], 60). Odkiaľ sa tieto pojmy berú a ako vznikajú, keď nie sú výsledkom poznávacej aktivity zameranej na ich predmet? Vysvetlenie je pomerne prosté. Pojmový aparát sa neutvára iba postupným hromadením jednoduchých pojmov, ktoré vznikajú po kognitívnom kontakte s jednotlivými predmetmi. Spolu s nimi už v ranom štádiu konštituovania tohto aparátu vzniká bohatý arzenál logických prostriedkov, pomocou ktorých možno z jednoduchých pojmov konštruovať neobmedzené množstvo zložených. V prípade potreby môžeme siahnúť po ktoromkoľvek z týchto pojmov bez ohľadu na to, či má predmet a či tento predmet poznáme. Zloženosť nie-

ktorých pojmov je často skrytá, lebo namiesto zložených výrazov, v ktorých sa odráža ich logická stavba, používame iba ich skratky (napr. slovo „teta“ namiesto výrazu „sestra otca alebo matky“ či logicky priezračnejšieho výrazu s premennými a operátormi).

Pojmový aparát nepozostáva z pojmov, ktoré sú čírymi odtláčkami prstov poznávaných predmetov. Pomocou pojmov predmety nielen registrujeme, ale často aj anticipujeme. Vďaka tomu nám môžu slúžiť a pomáhať aj pri orientácii v neznámom prostredí plnom predmetov, s ktorými prichádzame do kontaktu po prvý raz. To neznamená, že s danou pojmovou výbavou musíme zdolať poznávací výstup na každý vrchol, že s ňou vystačíme v každom teréne. Po náraze na medze jej použiteľnosti ju musíme prepracovať, prípadne nahradiť vhodnejšou sústavou pojmov s jemnejšou rozlišovacou schopnosťou, sústavou, ktorá nám umožní vidieť a diferencovať viac ako predchádzajúca. V takej sústave nemôžu chýbať logické prostriedky na konštruovanie zložených pojmov a teda nebudú v nej chýbať ani pojmy, ktorých predmet nepoznáme.

Tvrďm orieškom Černíkovho chápania pojmov ako znalostí ich predmetu sú pojmy, ktoré môžu mať v rôznych časových intervaloch odlišné predmety. Patria k nim napr. pojmy rozmanitých funkcií vykonávaných istý čas jedným a potom zasa iným človekom. K otrepánym, ale vďačným príkladom ako Prezident SR, Predseda slovenskej vlády možno pridať tisíce ďalších: Predseda Národnej rady SR, Minister zahraničných vecí SR, ..., Rektor UK v Bratislave, Predseda SAV, Riaditeľ FÚ SAV, Vedúci katedry filozofie na FF UPJŠ v Prešove atď. atď. Neobmedzené množstvo podobných pojmov predstavujú schémy Najvyšší muž v miestnosti m , Vedúci samoobsluhy s , Najbohatší zákazník v obchode b , Šéfredaktor časopisu (novín) n , Najstaršia žena v ambulancii a , Najmladší človek v kinosále k , a pod., z ktorých určité pojmy získame vhodným dosadením za premenné m, s, b, n, a, k .

Ktorá znalosť predmetu môže byť uložená v týchto pojmoch, keď ich predmet sa mení? Tieto pojmy sú vyslovene imúnne proti prenikaniu znalostí o ich predmete. Keby sme nimi pojmy obohacovali, zmenila by sa nielen oblasť ich uplatnenia, ale aj ich identita. Ak taký pojem má vyčleňovať ľubovoľnú osobu, ktorá zastáva príslušnú funkciu alebo hrá opísanú rolu, tak nemôže do seba absorbovať znalosti týkajúce sa určitej osoby, lebo by stratil schopnosť identifikovať inú osobu zastávajúcu túto funkciu v inom čase. Napríklad, keby do individuového pojmu Prezident SR v nejakej podobe preniklo, že ide o človeka, ktorého syn bol r. 1995 unesený do Rakúska, sotva by sme za prezidenta SR mohli pokladať človeka, ktorý nemá syna alebo ho má, ale nik ho do Rakúska neunesol. Výraz „prezident SR“ by totiž znamenal to isté, čo „človek, ktorý je prezidentom SR [v pôvodnom zmysle] a ktorého syn bol r. 1995 unesený do Rakúska“. Neprijemným a vonkoncom neintuitívnym dôsledkom by bola i *analytická pravdivosť* vety „Prezident SR má syna, ktorý bol r. 1995 unesený do Rakúska“.

Do pojmu Prezident SR sa nemôže premietnuť ani fakt, že prezidentom SR je teraz M. Kováč.¹¹ Výsledkom takého kognitívneho obohatenia by bol pojem, ktorý by sme mohli vyjadriť výrazom „to x , pre ktoré platí, že x je M. Kováč a zároveň prezident SR“ (ktorého podvýraz „prezident SR“ má svoj bežný význam). Potom by prezidentom SR

(v novom zmysle) mohol byť iba človek totožný s M. Kováčom a pokusy HZDS a SNS o jeho nahradenie iným človekom by sa zmenili na márne úsilie dosiahnuť nemožné – zvoliť za to x , ktoré je M. Kováčom a zároveň prezidentom SR (v pôvodnom zmysle), niekoho, kto nie je M. Kováčom, napr. V. Mečiara. To by nebolo možné ani vtedy, keby títo predstavitelia Slovenska zatúžili po vzájomnom splynutí, pretože rovnosť

V. Mečiar = to x , pre ktoré platí, že x je M. Kováč a zároveň prezident SR,

v ktorej „je“ označuje totožnosť, *nemôže* byť pravdivá.

Ako vidno, existuje nekonečne veľa individuových pojmov, ktoré nie sú znalosťou ich predmetu v naznačenom zmysle, lebo ich predmet nepoznáme a v mnohých prípadoch ani nespoznáme. Jestvujú dokonca aj pojmy, ktorých predmet je nepoznateľný. Predpokladám, že pri pojmoch iných logických kategórii bude situácia podobná. Otázne je, či V. Černík bude s uvedeným chápaním predmetu individuového pojmu súhlasíť.¹² Ak za predmet pojmu pokladá objekt, ktorý je aj predmetom nášho poznávania, tak inú možnosť zatiaľ nevidím.

*Filozofický ústav SAV,
Klemensova 19, 813 64 Bratislava,
fax: 321 215, e-mail: postmast@fiu.savba.sk*

POZNÁMKY

¹ V rokoch 1990-92 prebehla v časopise *Filozofia* polemická diskusia o vývine pojmov, ktorá odstrašujúco siahodlým rozsahom prekonala všetky predchádzajúce výmeny názorov na stránkach našich filozofických periodík i sporadicky vychádzajúcej filozofickej literatúry domácej proveniencie. Prvé dve state vyšli r. 1990 v 3. a 4. čísle 45. ročníka *Filozofie*. Nasledujúceho roku sa v dvojčísle 3-4 a v číslach 5, 6 zjavili tri ďalšie state a r. 1992 bolo uverejnených dokonca päť príspevkov, a to v 1., 9., 10., 11. a 12. čísle. Podrobnejšie bibliografické údaje čitateľ nájde v zborníku [1], v ktorom sú popri spomenutých statiach aj dva ďalšie články.

Keďže počet príspevkov do diskusie z roka na rok rástol, *Filozofia*, neprípravená na taký nápor na zdánlivo špeciálny a pre ňu málo atraktívny problém, začala diskutujúcich nenápadne pobádať k tomu, aby sa konečne dopracovali k nejakým záverom a celú diskusiu ukončili. Keďže robíť závery v tomto štádiu diskusie by bolo bývalo prinajlepšom predčasné, diskutujúci sa rozhodli zo stránok *Filozofie* bez záverov stiahnuť a na nejaký čas odmlčať. V zborníku [1], 5 som musel konštatovať, že našu „diskusiu nepovažujeme ani zďaleka za uzavretú, skôr naopak. Podarilo sa nám precíznejšie sformulovať svoje stanoviská, odstrániť niektoré nedorozumenia a načat' niekoľko nových problémov, ku ktorým sa bude treba vrátiť. Máme za sebou prinajlepšom prvú, prípravnú etapu.“

Netrepezlivosť sprevádzajúca polemiku o vývine pojmov nepramenila len v názore, že diskusia je málo filozofická a pre väčšinu čitateľov *Filozofie* nezaujímavá, ale aj v naivných predstavách

o ľahkej riešiteľnosti diskutovaných otázok či dokonca v názore, že už sú dávno vyriešené, ba i v povrchnosti, s akou sa na Slovensku zvyčajne vyrovnávame s filozofickými problémami. Pred smerovaním do hĺbky, ktorá kladie silnejší odpor a vyžaduje viacej intelektuálneho potu a námahy, dávame prednosť myšlienkovému pohybu do šírky, v ktorej možno ľahko a nezáväzne poletovať od otázky k otázke bez náležitého prieniku do problematiky.

Zlomiť rekord na poli trvania polemiky nebolo v našich podmienkach ťažké – pred rokom 1990 sa u nás verejne diskutovalo iba výnimočne. Za zmienku stojí Hrušovského polemika s Losskim koncom II. svetovej vojny (pomerne krátka) a diskusia o povahe logických zákonov v 60-tych rokoch. Podstatne viac sa pestovala „kritika“ autorov, ktorí boli zaznávaní, umlčani alebo sa navždy odmlčali – strelbou do nich si ne jeden slovenský filozof vystrieľal diplom kandidáta či doktora vied alebo postup na stupienok docenta, prípadne vysokoškolského profesora. Súčasní kritici a analytici tohto obdobia by však nemali ignorovať fakt, že bez clony či filtra kritiky sa o väčšine nežiadúcich filozofov nedalo písať, respektíve daľo, ale do zásuvky. Ak sa nášmu čitateľovi mali poskytnúť nejaké informácie o nemarxistických filozofoch, museli sa popreštykať výhradami, pripomienkami a poznámkami kritického charakteru. Za kritickou dikciou rozľadenejších autorov sa neraz skrýval chváľhodný zámer predstaviť našim čitateľom filozofa, prípadne filozofický smer, ktorý bol vtedy svetonázorovo alebo ideologicky neprijateľný.

Toto obdobie už máme niekoľko rokov za sebou, čo vidieť i na pôvodných prácach uverejnených v ostatnom období. Ale v oblasti otvorenej výmeny názorov ešte prežívajú obavy z moľnej kritiky, preceňovanie jej účinku na povest' a postup autora či autorky a nechut' pustiť sa do meritórného sporu, v ktorom by sme mohli „prehrať“ (akoby v ňom išlo najmä o osobnú výhru či prehru). Našou diskusiou o vývine pojmov sme už hádam dokázali, že podobné obavy a zábrany sú bezpredmetné. Úloha, pred ktorou stojíme teraz, je oveľa náročnejšia – presvedčiť čitateľov, že je únosné pokračovať v diskusií. Treba zdôrazniť, že táto diskusia sa dotýka celého radu zaujímavých *filozofických problémov*, ktoré siahajú ďaleko za horizont problematiky vývinu pojmov. Napriek varovným skúsenostiam s jej vedením v rokoch 1990-92 rozhodli sme sa pokračovať v diskusií dúfajúc, že nebude príčinou zníženia počtu čitateľov *Organonu F* na úroveň malej skupinky diskutujúcich.

² Napríklad nesúhlasím s jeho odmietaním mentálnych pojmov (pozri [2], 62, kde sa V. Černík odvoláva na [1], 9, hoci na tejto strane nič nepodporuje Amorejev názor: „Vydávať to, čo prežívame, keď myslíme pojem atómu za akýsi psychický pojem atómu by zrejme bolo hotovým nedorozumením“). Myslím, že ich odlišnosť od ideálnych pojmov (ktoré sú predmetom skúmania logiky) nás neoprávňuje na to, aby sme ich odpísali. Nemali by sme strácať zo zreteľa, že medzi ideálnymi a mentálnymi pojmami jestvuje prepojenie a súvis, bez ktorého by nebolo nijakej teórie pojmov. Navyše sa môže ukázať, že štruktúra mentálnych pojmov je veľmi podobná stavbe ich ideálnych pendantov. Zamieňaniu jedných pojmov druhými môžeme zabrániť dôsledným používaním prívlastkov „ideálny“ – „mentálny“ (resp. „psychický“).

³ V polemike sme narazili aj na problém povahy ideálnych pojmov. Pozri [1], 53-58, 69-71, 96-93, 100-102.

⁴ Pozri [1], 29-31.

⁵ Pozri prvý odsek prvej poznámky.

⁶ Keď bude reč o pojmoch, prvé slovo výrazu, ktorým pojem vyjadrujeme, budem písať veľkým písmenom.

⁷ Teórie, podľa ktorých čísla nie sú pojmy, tieto problémy nemajú (patrí k nim napr. Maternova teória rozvinutá v monografii [3]).

⁸ Mám na mysli obsah v Bolzanovom zmysle (pozri [3], 25).

⁹ Pozri [1], 76.

¹⁰ Pojem znalosti predmetu (i predmetu pojmu) viac zahmlieva než objasňuje príklad, ktorý V. Černík prevzal z S.L. Rubínšteina: „Medzi pojmi teta = sestra otca, teta = sestra matky a teta = sestra rodičov je nielen rozdiel v identifikácii, ale aj v znalosti predmetu“ ([2], 60). Rozdiel tu, pravdaže, je, ale ide o tri odlišné pojmy s rôznymi predmetmi. V tomto prípade sa neprehľbuje znalosť o tom istom predmete, nedochádza k prehlbeniu, o ktorom píše V. Černík v predchádzajúcej vete dialógu, ale k zjednoteniu predmetov prvého a druhého pojmu do množiny, ktorá je predmetom tretieho pojmu. Čo nového sa dozvieme o sestrách otca (tetách v 1. zmysle) a sestrách matky (tetách v 2. zmysle), keď ich zahrnieme pod spoločný pojem tety v zamýšľanom 3. zmysle? Nanajvýš si osvojíme nový pojem tety vymedzený pomocou prvého a druhého.

Mimochodom, tetou v doslovnom 3. zmysle by mohla byť iba sestra otca i matky („rodičov“), teda sestra súrodencov žijúcich v krvismilstve. Doslovného zmyslu sa V. Černík pridržiava i na s. 65, kde píše: „Keď zistím, že teta nie je len sestra matky, ale aj sestra otca, rozšírim obsah pojmu teta konjunktívnym spôsobom“, podľa čoho teta je sestrou otca i matky (hoci teta je sestrou otca alebo matky).

¹¹ Premieta sa do syntetického súdu, že M. Kováč je prezident SR.

¹² Pripomínam, že ide o chápanie, podľa ktorého predmetom empirického individuového pojmu je objekt, ktorý mu zodpovedá v skutočnom svete v prítomnom okamihu. Pri matematických individuových pojmoch som sa obmedzil na pojmy, ktoré sa vyjadrujú deskripciami a za ich predmet som považoval objekt, ktorý deskripcia opisuje.

LITERATÚRA

- [1] CMOREJ, P. (ed.) (1992): **Logické a filozofické problémy vývinu pojmov**. Filozofický ústav SAV, Bratislava.
- [2] ČERNÍK, V. (1995): Fiktívny dialóg s dvojníkom istého kritika. **Organon F 2**, č.1, 59-70.
- [3] MATERNA, P.: **Svět pojmu a logika**. Filosofia, Praha 1995.